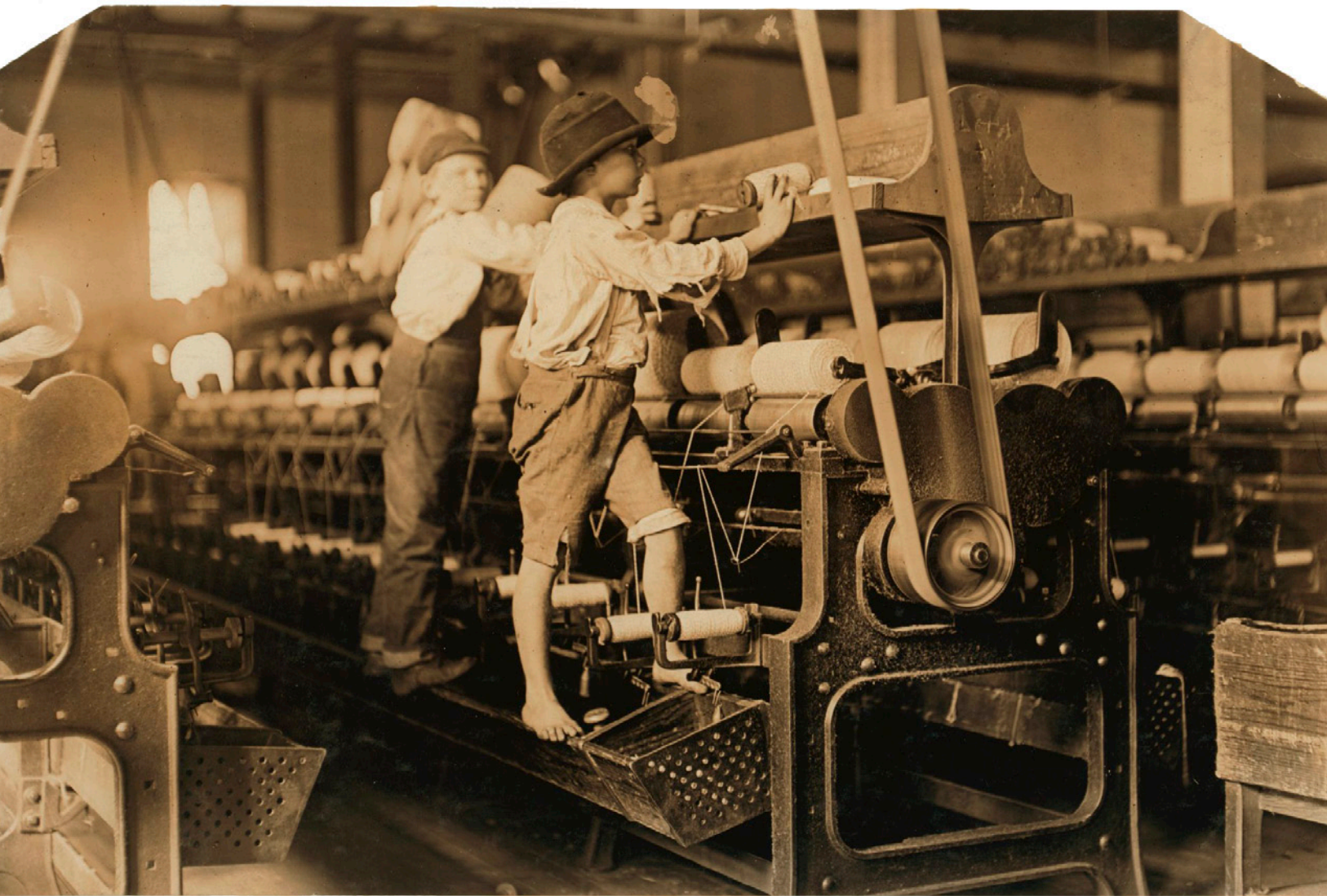

Bulkboek®
ONLINE

literaire klassieken - reeks onderbouw

J.J. Cremer

Fabriekskinderen

Inhoud

Fabriekskinderen: Vooraf	3
Fabriekskinderen: Het verhaal	4
Kinderarbeid in Nederland	28

Video's over kinderarbeid

Er zijn op internet honderden websites en clips te vinden over kinderarbeid.

Om je alvast op weg te helpen zijn hier 4 links naar videoclips.

- **Jan Jacob Cremer, tegenstander van kinderarbeid**
- **Kinderarbeid in de 19e eeuw**
- **De omstandigheden in de fabrieken in de 19e eeuw**
- **Het verzet tegen kinderarbeid in Nederland**

Colofon

Dit bulkboek is vormgegeven door Natascha Frensch (www.natascha-frensch.nl) en samengesteld door Theo Knippenberg voor Bulkboek Online, (info@bulkboek.online).

In samenwerking met

Klik hier
voor de boekinfo

Vooraf

Het is een koude winternacht in 1863, als dit verhaal begint.

We zijn in Leiden, de oude universiteitsstad.

De ‘moderne tijd’ is aangebroken.

Als een van de eerste steden ter wereld heeft Leiden al door de hele stad straatverlichting, lantaarns die branden op gas.

En net als veel andere steden profiteert Leiden van de nieuwste grote uitvinding, de stoommachine.

Dankzij de stoommachine, die de energie kan leveren om andere machines mee te laten draaien, zijn er ook in Leiden veel fabrieken gebouwd.

Veel fabrieken, dat betekent werk voor veel mensen.

Maar veel fabrieken betekent ook vooral: Veel kinderarbeid.

In 1864 was kinderarbeid in Nederland heel gewoon. Verreweg de meeste kinderen moesten werken. Bijna een half miljoen kinderen tussen de 6 en 12 jaar oud, op een totale bevolking van nog geen 4 miljoen inwoners, moest fulltime werken.

De schrijver Jan Jacob Cremer heeft, na lang aandringen van een tegenstander van kinderarbeid, in 1963 enkele wolspinnerijen in Leiden bezocht.

Hij is zo ontdaan door wat hij daar zag, dat hij het verhaal ‘Fabriekskinderen’ heeft geschreven.

Met dit boek wil hij heel Nederland laten weten hoe verschrikkelijk kinderarbeid is. En dat kinderarbeid in de fabrieken afgeschaft moest worden.

Daarom neemt de schrijver ons in dit verhaal mee, en laat ons zo zien wat hij zelf gezien heeft.

|

‘t Is winter. Koud was de decembernacht, en ijzig koud is nog zijn vroege morgen.

Zes slagen broemt de klok uit Leidens hoogste toren.

Door de Breestraat en de Hoogewoerd voert onze weg naar een van de achterbuurten in de stad.

Bij het licht van een gaslantaarn zien wij, op weinige passen afstand, een armoedige woning. Haar bouw herinnert aan Leidens glorievolle tijd, de Gouden Eeuw, toen haar inwoners kloek waren en sterk, en streden voor recht en voor vrijheid.

Niets is er aan die gevel veranderd; alleen zou u overdag kunnen zien, hoe de kleine raampjes van voorheen, naar de eisen van de nieuwe tijd, door een wat groter soort zijn vervangen. Vroeger kon de zon slechts weinig in die woning schijnen; maar nu ....? Helaas! U ziet in het donker niet hoe die grotere ramen voor ‘t meeste deel met een vettig stof zijn overdekt, hoe er veel zijn gebroken en slechts ruw met ondoorschijnend papier werden beplakt. Zodat er nu in die armoedige woning, overdag, nog minder licht straalt dan vroeger, en - dat is bedroevend, erg bedroevend!

Maar stil, ik moet mij inhouden. Goed, volg mij in de kleine woning. De kamer, waarin wij al meteen door de voordeur binnenkomen, zou volledig donker zijn, als de gaslantaarn daarbuiten, door het eerder genoemde raam, niet een klein beetje licht naar binnen scheen. Het zwaar gesnurk van een man, naast de lichtere of snellere ademhaling van enkele slapende kinderen, treft onze oren.

Juist op dit ogenblik luidt de grote torenklok het zesde uur na middernacht. In de bedstee waaruit het nare gesnurk blijft

klinken, hoort u, tegelijk met de eerste klokslag daarbuiten, iets bewegen. 't Is een vrouw die zich haastig opricht. Met een nijdig: 'Snork toch zo niet!' geeft zij de man naast haar een stomp op de schouder. Ze luistert - terwijl het nare geluid een tijdje stopt, aandachtig naar de doffe klokslagen uit de verte.

'Zes!' broemt de vrouw binnensmonds; rekt zich geeuwend uit; stapt nu snel uit de hoge bedstee, en sloft een ogenblik later op neergetrapte pantoffels naar een andere bedstee.

Drie kinderen slapen er bijeen; twee jongens van tien en dertien jaar, en een meisje van bijna twaalf. In de slaapstee van de ouders kreunt een baby van enkele maanden, waarschijnlijk nu het merkt dat moeder hem verliet. En in in het wiegje er voor, droomt een meisje van vier jaar misschien, met een droevig lachje om de mond, van mooie winkels met allerlei brood.

'Toe kinders, er uit!' roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe. en als zij de armoedige dunne deken heeft weggeslagen, dan trekt zij de oudste jongen aan de arm. Het is Evert die, langzaam ontwakend met lodderige ogen voor zich uit kijkt, terwijl zij verder op dezelfde manier de twee andere kinderen probeert te wekken.

Die taak is niet makkelijk. Saartje weert onbewust de moederhand af die haar diepe slaap komt verstoren; ze kruipt naar de achterste hoek van de bedstee, en rolt zich bijna tot een bal in elkaar, met het hoofd op de knieën.

Een klagend gehuil vult plotseling de kamer. 't Is Sander, de jongste van de jongetjes. Onbarmhartig door de moeder uit de bedstee getild, staat hij half wakend half dromend, met de blote voetjes op de koude vloer.

‘Stil, Sander, als vader het hoort!’ waarschuwt de moeder. Zij duwt hem en ook haar oudste - die inmiddels zijn bed heeft verlaten, hun versleten kleren toe. Daarna tast zij opnieuw naar het weggedoken meisje; trekt haar bij haar hemdrokje naar voren, en beurt het kind, dat woest van zich afslaat, uit het bed. Saartje, op de grond gezet, opent de ogen; zij droomde daarnet dat een akelig dier haar bij de keel had; nu ziet ze ..... haar moeder. En de tedere handjes klemt ze inéén, en de kille knuistjes drukt ze tegen de brandende ogen, en ze zegt, dat het zo tikt in haar hoofdje.

Maar de moeder hoort het niet. Toen zij Sander heeft losgelaten om het meisje te wekken, is het jongetje, overheerst door de slaap, op de knieën gezakt en ligt met het hoofd tegen de muur, opnieuw in een diepe rust.

“t Is ook wat erg; om twaalf uur naar bed!’ mompelt de moeder. Zich snel tot het jongetje voorover buigend, schudt zij hem nogmaals wakker. Maar als het kind daardoor, opnieuw en harder begint te huilen gaat, legt zij hem haastig de hand voor de mond. En ze kijkt met angstige blik naar de kant van haar bedstee, want - ruw klinkt de stem van haar man, met een nijldige vloek: ‘Hè -mondhouwen. Zeg!’

2

Een klein kwartier later loopt een drietal kinderen in de nog lege straten van Leidens achterbuurt.

De nachtwacht, die net van zijn laatste ronde naar huis keert, kent ze wel. 't Zijn de kinderen van Gerrit Zwarte, de voormalige timmermansknecht; van Zwarte die sinds een paar jaar - zoals hij zich uitdrukt - 'bang voor werkende handen' is geworden, en daarom zijn handen maar liever in de broekzakken houdt.

Daar gaan ze, die kinderen. Evert, de oudste, trekt Sander mee vooruit en troost de bibberende kleine met de woorden:

'Kom maar, 't is warm daarginds.'

Sander kan 't niks schelen. Hij wil gaan liggen, hier op die stoep. Met het handje waarin nog de kruimels van de haastig opgegeten koude aardappel kleven, wrijft hij zich steeds en opnieuw in de loodzware ogen. Hij wil niet verder - weet je, hij wil niet!

En Saartje, met opgetrokken schouders en de armen in haar schortje gerold, loopt haar broertjes haastig vooruit. Bij iedere voetstap die ze doet bonst het sneller en sterker in 't hoofdje. Dat heeft ze eergisteren ook gehad, maar nu is 't erger, veel erger! Ze zal maar doorlopen, nóg harder, zodat ze eerder in de warmte komt.

Saartje is ginds om de hoek al verdwenen. Evert kan met Sander, die hij stevig vasthoudt, niet zo snel lopen. Plotseling komt er een nare kreet uit zijn mond. Met een pijnlijke beweging trekt hij snel de hand terug, waarmee hij Sander heeft voortgetrokken. Het arme slaapdronken kind had hem kwaadaardig gebeten, hard gebeten in de hand die hem dwong

door te lopen, terwijl hij slapen wilde, niets anders dan slapen.

‘Lelijke rakker!’ schreeuwt Evert en.....

Maar nee, wij gaan hier niet verder. Arme zwakke, onwetende schapen! We willen jullie niet beschuldigen. We hebben alleen medelijden met jullie!

En waarheen gaan we nu?

Kijk, een stenen vinger* steekt daar hoog boven de daken uit. Hij wenkt uit de verte. En daaronder komt u binnen in een van de vele werkplaatsen van de grootse werkman, het sterkste voortbrengsel van deze eeuw.**

Voortgekomen uit genie en verstand, bedeed met ontzettende kracht en rusteloze ijver. Hij brengt welvaart en is voor de mensheid een zegen. Stil, wie fluistert daar zacht: en is vaak ook een moordenaar?

Kijk, in de voorkamer van elk van zijn werkplaatsen, daar stoken zijn dienaars een vuur van bedwelmende hitte. Daardoor wordt hij wakker, rekt hij zich uit en spant hij zijn spieren.

Krachtig heft hij zijn ijzeren armen omhoog. En wanneer hij ze heft, dan grijpen zijn vingers in stang en in drijf wiel; dan stampen zijn voeten op kammen en staven; dan keren en draaien ontelbare raderen; dan snort het en gonst het en bonst het overal, en trilt zijn stem als met donderende klank: Vooruit raderen, vooruit! En haastig schept hij de mensen uit ruwe wol een kostelijke draad voor een koesterende deken.

En ‘t snort en het dreunt en bonst er nog sterker, en altijd die stem:

Vooruit raderen, vooruit!

* bedoeld wordt een fabrieksschoorsteen

** bedoeld wordt de stoommachine, die in de fabrieken alle andere machines aandreef

3

Ik weet niet waar Saartje gebleven is. Een groot maar somber gebouw is zij binnengegaan. Een steile trap heeft zij beklommen en, hijgend naar de adem, is zij verdwenen in een van de zalen van de uitgestrekte stoom-wolspinnerij.

Evert, die zijn broertje in de eenzame straat heeft achtergelaten, moet haar al snel gevolgd zijn; ook hem ziet u niet meer.

Bent u een vreemdeling in deze ruimte, dan ziet u eerst maar weinig. Wel flonkeren er, tot het daglicht aanbreekt, een heleboel gasvlammen. Maar het licht wordt voortdurend onderschept en gebroken door een aantal gevaarten die, zonder ophouden, hun arbeid verrichten.

Wees voorzichtig dat uw kleren niet gegrepen worden door een van de vele machine-raderen, die u bij de nauwe doorgangen bedreigen. En let op de grond. Pas op dat uw voet niet haakt in de brede aandrijfband die daarginds die grote schijf in beweging brengt. Die schijf, dat is het hoofdrad van de trommel van de schrobbelmolen, de machine die de vastgepakte wol in losse en platte vlokken tevoorschijn brengt.

En er naast, dat andere werktuig, dat is de kaartmachine die eeuwig de vlokkige wol blijft ontvangen. Ze schudt en verdeelt in haar ijzeren binnenste, en laat ze vallen in donzige plokken.

En die plokken of rolletjes wol, zo lang als een arm, zo dun als een pink, en zo licht als een veer - wáár of ze blijven? Kijk, vele losse raderen wentelen heen en weer, en voeren ze aan de grofmolen daar. Zij lassen ze snel aan de plokken of draden die haast zijn versponnen.

Snel doen ze dat, ongeloofelijk snel: zevenhonderd maal in

één uur, negenduizend maal op de lange dag.

Maar die losse raderen hier, kijk goed, ze zijn van een andere soort dan de grotere dáár, die draaien en snorren om hun assen.

Je zou toch bijna zweren dat het mensen waren. Heel kleine mensen die staan op hun voeten, net als wij. Met armen en handen, maar zeer zwakke handjes. Met gezichten net als die van ons, maar flets van kleur en slap van vorm. Gezichten waarin oogjes blinken als een laatste vonk in de bleke ashoop.

Je zou zweren dat het mensen waren, akelig kleine en arme oude mannetjes en vrouwtjes, die graag hijgend zouden neerzitten bij de warme haard en de dorre handen uitstrekken naar een versterkende hap eten.

Je zou toch bijna zweren dat het soortgenoten waren. Arme ontzenuwde wezens met dezelfde behoeften als jij. Maar schijn bedriegt! Kijk maar hoe ze draaien en keren: negenduizend maal op de lange dag voortgejaagd door de werkman. De grootse werkman die, als een duivel, steeds woedender brult: Vooruit raderen, vooruit!

Maar u vertrouwt ons niet. Hoe langer u tuurt naar die kleine raderen - want u v o e l t wel dat het raderen zijn - hoe duidelijker u ziet, onbedriegelijk zeker, dat zij mensen zijn.

Want in 't midden van die bontvale rij - het helderst door een van de gasvlammen verlicht, daar ziet u Saartje, het kind van Gerrit Zwarte.

Saartje, het arme kind dat koorts heeft, maar dat ongelooflijk snel en hard moet werken. U herkent het arme meisje wel, al schrikt u terug nu u haar droevig lijfje in 't volle licht beter kunt zien.

Een hoofd, een heel hoofd is zij kleiner dan uw eigen dochtertje, dat om deze tijd gezond, ja met de rozen op de wangen, op 't zachte kussen ligt te dromen, en dat net zo oud is als zij.

U schrikt terug bij het zien van dat vuil en flets gezichtje, met die wijde mond en die onnatuurlijk glinsterende oogjes.

U wendt de blik van haar af, en nu ziet u het jongetje naast haar. Tien jaar oud, lijkt hij een kind van zeven lentes - wat zeg ik - een kind van zeven barre winters te zijn. Telkens en telkens kijkt hij doodmoe naar de grofspinner, aan de andere kant van de molen. En angstig doen zijn handjes hun werk. Want ziet u, al twee keer heeft hij van hem een duchtige tik met de rolstok gehad, hier op de schouder, erg vals! erg vals en gemeen!

En aan deze kant van de tweede molen, ziet u die kromme jongen daar wel staan? Zijn hoog en breed voorhoofd doet u vermoeden dat zijn verstand iets meer nodig heeft dan het machinale werk van zijn handen.

Arm onderdrukt verstand! wat kan hij meer doen dan tellen, altijd tellen: Kijk, zó veel plokken gelast betekent één minuut; en zestig maal dat getal betekent ongeveer een uur. En als hij diezelfde som straks driemaal gemaakt heeft dan is het schafttijd. Dan mag het kind.....

Maar nee, uitrusten dat mag hij dan niet. Dat uur is voor zijn kwelgeest, de spinner. Want de grote machine weet van geen rusten. De plokken die zij voortdurend laat vallen, moeten opgeraapt en op hopen gelegd.

En straks, als de spinner weer begint, dan is de taak van de jongen bijna verdubbeld. Want ziet u, de voorraad van een heel

uur moet worden ingehaald op het nooit vertragende werktuig. Het werktuig dat altijd plokken voortbrengt; wel honderd in één minuut.

Maar toch, die schafttijd gunt de kleine jongen een uur van minder harde arbeid. Dat uur is daarom welkom, het uur van negen tot tien. Ziet u, hij heeft een goede moeder, en die moeder heeft hem voor zijn ontbijt een koekebak gegeven. Een helecenten koekebak; die kan hij nu opeten en hij smaakt zo lekker.

Wat wil die arme kromme jongen graag zijn geel-grauwe poffer naar binnen slokken. Ook al leert de wetenschap dat hij slechts één vijfde voedende bestanddelen bevat. En ook al smaakt hij zuurachtig klef, en kraakt van de kalk of van krijtstof.

Maar u moet begrijpen: De kinderen van Zwarte en nog anderen, die hebben zulke goede moeders niet als hij. Die kijken hem aan met begerige blikken, en Heintje Pink heeft gister gedreigd: dat Jaapje de helft er van met hem moet delen, en dat hij hem anders.....

Maar Heintje kijkt een andere kant op, en het arme Jaapje greinst van genot nu hij het ziekelijk mengsel naar binnen heeft: *T e l l e n*, dát heeft hij geleerd, *t e d e e l e n* nog niet.

En daarginds bij de fijnspin-tafels, waaraan voor 't grootste deel de meisjes hun werk doen, daar staat Heintje Pink die Jaap en zijn koekebak heeft vergeten. Zijn luid geschreeuw kunt u niet horen door het alles overstemmend geraas van de machines. Als hij de wol in het kaartwerktuig stopt, moeten zijn kleine vingers tegelijk de altijd grijpende tandjes er binnenin schoonmaken. Die moet hij ontdoen van de vezels wol die daar kleven en groeien in het geöliede ijzer. En - 't was al voor de

derde keer in weinige weken - dat die nijdige haastige tandjes hem het vlees van zijn schrompele vingers knepen.

Heintje schreeuwt en hij kromt van de pijn, en de meisjes die van dichtbij zijn ellende zien, trekken voor 't merendeel hun oude gezichtjes in lachende plooien.

Arme, verstompte, gevoelloze meisjes. Zwakke, ellendig verdorven kinderen!

Hoe - kinderen? Nee! Het was vast gezichtsbedrog. Want luister, nu het uur voorbij is, nu klinkt met verheffing van stem en nog sterkere klank weer het woord van de vreselijke werkman: Vooruit raderen, vooruit!

Maar u was daar al lang genoeg en wilt vast een ander tafereel zien.

4

Welnu, een net bakstenen huisje staat voor ons open. In het ruime voorhuis wordt u aangenaam getroffen door de zoete roomgeur, die het vult. En door de helderheid en glimmende spullen, die u bijna toelachen. U bevindt zich in de woning van een echt Hollandse melkboer.

't Is vroeg dag in zo'n huis. De bewoner van de beide bovenvoorkamers, Willem baron van Hogenstad, student in de Rechten aan de Leidsche Universiteit, houdt daar ook rekening mee. Gisteravond heeft hij met Koenraad op diens kamer wiskunde gemaakt.

Na één uur zag hij, turend en turend op een hellend vlak, dat vlak alsmaar groter en groter worden, akelig groot, en het vlak heeft hem opgeslokt, inééns, zonder dat hij er iets van merkte.

Koenraad moet wel zijn best hebben gedaan om Willem weer wakker te krijgen, maar dat is hem niet gelukt. Toen Willem omstreeks zes uur in de morgen de ogen heeft geopend, toen lag hij op de bank, met een kussen onder 't hoofd en een deken over zich heen gespreid. Ha! Koen had best gezorgd; maar - op z'n eigen kamer, in z'n eigen bed, daar zou 't nog beter zijn.

Weinige minuten later is Koenraads huisbaas wakker geschrokken van de dichtslaande voordeur.

Willem, diep in de kraag van zijn overjas gedoken, was intussen haastig op weg naar de eerder genoemde woning van de melkboer.

Eenmaal aan 't einde van een smalle straat gekomen, die hij als kortste route had gekozen, heeft hij een zonderlinge vondst gedaan. Daar lag een jongetje, ellendig gekleed, met het hoofdje rustend op de kleine arm, en die arm gekromd op de scherpe

rand van een lage stoep.

Wat waren zijn wangen koud. - Was hij dood? Neen, hij ademde vrij normaal. Maar wat te doen met dat kind: Hem meenemen! Waarachtig! Zo'n arme drommel!

Ha! Dat was een goed besluit. Dat moet wel voortkomen zijn uit een onbevungen edelaardig karakter. 't Was niet het gevolg van berekening, omdat geen andere hulp in de buurt was. Neen, meenemen! Dat was het e e r s t e , en 't bleef zo.

Bravo, wijze jongeman! U bent er één van het echt oud Hollandse bloed.

Bravo, Willem van Hogenstad, nu toont u dat u van adel bent, niet slechts van de adel die een familiewapen heeft, maar van die diepere adel van der ziel....

Een half uur later staat de zwaarlijvige echtgenote van Baks, de melkboer, op de drempel van een van de mooie kamers, die ze haar voorname student als zit- en studeerkamer verhuurt. Zij kan 't zich ter wereld niet begrijpen hoe menheer zo'n vuil schandaaltje van de straat mee naar boven heeft gedragen. Zij houdt van helder en netjes, weet je. En nou ligt daar op de andere kamer zo'n smerig gevalletje in menheers ledikant, en de hemel mag weten wat voor ongedierte hij mee in huis heeft gebracht.

'Wil j'ns kijken?' fluistert van Hogenstad, terwijl hij de juffrouw wenkt hem in de achterste kamer te volgen, en haar tegelijk - half ironisch, half ernstig - een knipoogje geeft.

'Kijken! wát zou ik kijken!' prevelt de juffrouw, terwijl zij met krakende tred de jonker volgt. De jonker is haar voorgegaan,

op zijn tenen lopend, naar het ledikant in de andere kamer en schuift nu het groen damasten gordijn opzij.

‘Hoe vind je dat, hê?’

‘Hoe ik dat vind...? Mag ik ‘ns vragen, hoe uwes Mama dat zou vinden?’

‘Heb je wel eens op straat geslapen, juffrouw Baks, met ‘n stoep als kussen...?’

‘Lieve hemel, ikke!’ roept de juffrouw; ‘ik ben Goddank ‘n fassoenlik-manskind, maar weet je waar zu’k gespuis van afkomstig is’. Zij wijst met haar vlezige vinger op de arme Sander, die in Willems ledikant zo kostelijk ligt te slapen. ‘Van ‘t tuig, weet je, uit de fabrieken; van ouwers die zuipen en luieren en d’r eigen onmondige vlees voor de kost laten zorgen, zie je, weet u menheer, van zu’k tuig.’

‘Zo, juffrouw Baks.’

‘Ja van volk dat z’n eigen vader en moeder voor ‘n glas jenever aan de galg zou helpen; maar wil ik je ‘ns wat zeggen, menheer, als je van ‘en ouwer mens ‘n goeije raad wilt aannemen, pas op dat je je vingers niet brandt! ‘t Vuilmaken van je eigen boel en ‘t gebabbel in de straat wil ik daarlaten. Maar als je je dat verwaarloosd en liederlijk geval heel christelijk gaat aantrekken, dan ga je vlak buiten je boekje. Als we vanavond of morgen zo’n zuiplap aan de deur krijgen, die mijn of m’n man ‘n maling schopt, omdat we z’n kind van ‘t febriek hebben afgehouden, dan bent uwes verantwoordelik. Iederman blijft baas over z’n eigen kinders; als uwes Mama ...’

‘Wil je opdienen, juffrouw Baks!’

Lieve hemel, wat zette ie vreselijke ogen op.

‘Jawel menheer; twee kadetjes, niewaar?’

‘Zes kadetjes en tien krentebroodjes, juffrouw Baks.’

Gunst watte ogen! ‘Koffij- of theewater, menheer?’

‘CHOCOLADE-WATER, juffrouw Baks!’

Juffrouw Baks maakt rechtsomkeert, en terwijl ze langzaam wegschommelt, mompelt ze bij zichzelf: Om zo’n vuil opraapsel ‘en fassoenlik mens nog te schandaliseren ook. Ze zou wél... Maar d’r kamers en ‘t lieve geld. Je moet al wat doen in de wereld!

En terwijl ginds in de fabriek de grofspinner vloekt, omdat hij één van de raderen mist aan zijn molen, slaapt de arme kleine Sander zo rustig verder op het kostelijk bed van zijn weldoener.

5

Toen Willem de kamer van Koenraad verliet, toen heeft hij er op gerekend nog een paar zoete uurtjes op zijn bed te zullen doorbrengen. Maar nu - zijn slaap is helemaal verdwenen. Hij heeft het ook druk gekregen. Om de waarheid te zeggen, toen hij het ongelukkige gevalletje op zijn kamer had, toen is 't hem bij een nadere beschouwing niet meegevallen. 't Begin was niets geweest; maar om nu vol te houden!

Boeh! wat een morsig boeltje. Maar een student weet zich te redden. Met hulp van een mes heeft hij het kind, dat slapend niets anders dan: och en ajasses gezegd had, de armoedige kleren van 't lijf getrokken.

Verder heeft hij het steenkoude kind haastig een oude wollen overjas om de droevig tengere leden geslagen. Hij heeft hem op zijn bed gelegd en de dekens over hem heen getrokken, hoog-op tot aan de neus, nog hoger tot aan de oren; zo'n arm wezen!

't Was geen wonder, dat de jonge baron die vunzige kleren van 't ventje met de tang in de kachel wierp. Snel een paar turven er op gelegd en toen het boeltje in brand gestoken. Al snel zag hij hoe de vlammen eensklaps zowel van boven als van onder uit de kachel sloegen. Ja, juffrouw Baks heeft gelijk. Als je zo'n rommel opruimt, dan krijg je een vlam en een rook van geweld; maar, 't is heel gauw gedaan; 't heeft niets te betekenen.

Een dik uur later ontwaakt de arme Sander uit een diepe slaap. Eerst kijkt hij geuwend een tijdje suf voor zich uit. Maar dan, dan spalkt hij de ogen open, al wijder en wijder. Hij steekt zijn hoofdje buiten het ledikant en werpt een onbeschrijflijk angstig verbaasde blik in het keurige slaapvertrek, waarin hij getoverd is.

Een angstig gehuil roept eensklaps de jonker.

Bij het zien van de voorname heer, die hem haastig nadert, duikt het huilende kind angstig terug en verbergt zijn hoofd in het kussen.

‘Zo, kleine slaper, ben je al wakker,’ zegt Willem met zijn vriendelijk welluidende stem, en laat er direct op volgen: ‘Zeg, lust je een boterham?’

Dat laatste woord werkt machtig. Een boterham? ja, ja die lustte hij wel, en, terwijl hij door de tranen heen een tweede blik op de vrager werpt, maar ook direct zijn ogen weer neerslaat, komt een nauwelijks hoorbaar ja hem van de lippen.

Ik weet niet of u gelachen zou hebben, als u Willem opnieuw met het nog altijd angstige jongetje had zien tobben en sollen. Als u gezien had, hoe hij hem van ‘t bed tilde, hem dwong de voeten te steken in een paar wollen kousen, die nog veel langer dan zijn hele beentjes waren. Hoe hij de dunne armpjes door de mouwen van de oude overjas trok en die mouwen, om de handjes vrij te maken, meer dan halverwege oprolde. Hoe hij het arme zo wonderlijk toegetakelde manneke in zijn zit- en studeerkamer op de bank liet zitten. En hem overlaadde met dik geboterde broodjes en krentenbollen, en hem verder onthaalde op een enorme kop van de fijnste waterchocolade.

Ik weet niet wie er gelachen zou hebben om de inderdaad overdreven goedheid van de student. Maar zeker, zeer zeker zijn lieve moeder niet; zij zou een traan hebben weggepinkt; zij zou.....

Maar genoeg, de zoon denkt niet om zich zelf; hij heeft slechts ogen voor het arme schaap, het jongetje dat zeker één van

die ongelukkige fabriekskinderen is waarvan men hem wel eens vertelde.

Nu Willem zo'n schepseltje van dichtbij ziet, nu is het hem onbegrijpelijk dat hij vroeger, als er sprake was van hun rampzalige toestand, dat hij dan zo koud is gebleven.

Maar, zó zijn de mensen. Ze moeten z i e n om te voelen; ze lezen in hun Nieuwsbladen van de duizenden slachtoffers van rampen en van de honderdduizenden in bloedige oorlogen. Ja, 't heet dan v e r s c h r i k k e l i j k , maar meteen daarna, meteen plooit weer een lach hun mond. Want ernaast - in dezelfde krant worden ze onthaald op een aardig verhaal. Ja, zo zijn de mensen, zo zijn wij, wij mensen!

We moeten zien van dichtbij, we moeten horen en voeten; maar wij schuwen de ellende en houden haar graag op afstand.

Enfin, kijk dan en luister nog even. 't Zal nu zo akelig niet zijn, misschien zelfs om om te lachen.

6

‘Ben jij ‘n prins?’ klinkt het zachtjes van Sanders lippen. Het jongetje, wiens angst na het kostlijk onthaal voor een groot deel was geweken, werpt een schuwe blik op zijn gastheer, maar slaat de ogen ook meteen weer neer.

‘Ik? wel nee!’ lacht Willem, uit zijn gemijmer ontwakend, ‘maar - áls ik het was, zou je dan wel altijd bij zo’n prins willen blijven?’

‘Jawel,’ zegt Sander.

‘Waarom?’

‘Om ditte!’ zegt de jongen en likt nog eens langs de rand van de grote chocolade-kop.

‘Had je dat nooit geproefd?’

Het ventje grinnikt als of hij wil zeggen: Dat kun je begrijpen.

‘k Docht eerst dat het moster was,’ zegt hij iets later.

‘Mosterd?’

‘Ja, die haalt moeder in een potje, en ‘s middags als we van ‘t febriek kommen, dan krijgen we aardappels met zo’n beetje moster in ‘t water.’

‘Niets anders?’

‘Ja, soms wel een scheutje azijn. Vader en moeder eten meestal spek, maar da’s gallig voor de kinders zegt moeder.’

‘Beesten!’ roept Willem.

Neen, Sander, schrik maar zo niet; daarmee bedoelt hij jou niet. Hoor maar, hij vraagt je weer vriendelijk:

‘En hoe heet je vader?’

‘Dat weet ik niet,’ is het antwoord.

‘Maar jij, hoe heet jij?’

‘Sander Zwarte.’

‘En wat doet je vader?’

‘Hè, hè,’ grinnikt de jongen: ‘moeder zegt zuipen.’

‘Maar wat is hij van zijn ambacht?’

‘Ambacht?’ grinnikt het kind..... daar had hij nooit van gehoord.

‘Waar verdient hij zijn centen mee?’

‘Dat doen wellui.’

‘En hoe oud ben je al, ventje; ben je al zeven?’

‘Ikke,’ zegt het jongetje; ‘ikke ben tien.’

Ongelooflijk! zo’n worm! ‘Dus moet je zeker in de fabriek werken?’ vraagt Willem opnieuw.

Angstig kruipt het jochie inéén. Die vraag, ze had hem eensklaps aan zijn plicht, aan zijn vreselijk lange dagtaak herinnerd. Aan de spinner die hem zijn loon onthouden zou. Aan de vader die hem zal afranselen, aan de moeder die hem geen eten zal geven. En bevend zegt hij: Maar ‘k had ook zo’n slaap, en gisteravond toen ik dertien of veertien uur gelast had, toen dreigde de spinner dat ie me zou kielhalen, als ik weer stond te hangjassen, zaidie:

‘Kielhalen!’ herhaalt de student met samengetrokken wenkbrauwen; ‘kielhalen, wat is dat?’

‘Ja, dat weet ik niet,’ zegt de jongen, en - angstig rondkijkend, als vreest hij dat iemand hem afluistert, vervolgt hij: ‘maar ze zeggen dat ie achter z’n bast ‘n emmer met water hèt staan; en als nou ‘n slecht kind - zo zegt ie - z’n luie ogen niet open wil houwen, dan douwt ie ‘em even met ‘t hoofd in de emmer. Tenminste als ‘t opperste menheer van ‘t febriek d’r

niet bij is; maar 't zal niet waar wezen; hè zo koud!

Ja koud, ijsig koud, om van te rillen!

'En ga je ook school?' vraagt Willem, na een ogenblik van sombere stilte.

Kijk - tegenover het jongetje aan wie de vraag was gericht, daar staan in de brede en nette boekenkast - half achter een groen gordijn verscholen - de bronnen en schatkamers van wijsheid en wetenschap, van deugd en van recht, van beschaving en godsdienst.

Daar staan ze, de wetten van de Oude Romeinen die al de zwakken beschermden tegen het staal van de moordenaars. Daar staan ze door elkaar, die wijzen en geleerden, die Godvruchtigen en zedenmeesters van vroegere en latere tijd. En het is alsof ze luisteren, aandachtig luisteren naar de antwoorden van dat kind.

Neen, naar school gaat hij niet.

Naar school kan hij niet gaan, want dertien, veertien, ja vijftien uur moet hij werken - staand werken, op één dag.

Naar school gaat hij niet, want het dagloon zou dan minder worden en voor vader en moeder te schadelijk zijn.

Boeken? Neen, boeken heeft hij nooit gezien.

Ja! als dát daar tegenover hem, boeken zijn, dan weet hij 't wel: Dat zijn bijbels. Moeder heeft er ook zo een, en ze zegt: 'n dominee is een bedrieger.

Wat een dominee is? Dat weet hij niet. Of, ja, die woont in de kerk.

En wat de mensen zondags gaan doen in de kerk? dat kan hij niet zeggen; want hij is er wel in geweest, maar toen heeft ie geslapen.

En waar het brood van gebakken wordt? dat weet hij niet.

En dat de tafels en stoelen van het hout van bomen gemaakt worden, dat weet hij ook niet; ja zelfs heeft hij nooit gehoord waar de wol vandaan komt, die al bij duizende ponden door zijn handjes ging. Noch heeft hij vernomen dat van dezelfde draden, die hij verwerkte, een kleed wordt geweven, zo als er nu een - zo warmpjes om zijn lijfje sluit.

Hebt u dat gehoord, grote mannen van de oude en nieuwe tijd? Dat was toch een droevig examen in de aloude en wijd vermaarde universiteitsstad. Mij dunkt, ik zie de gulden rugtitels verbleken op de werken van uw geest. Ik zie ze huiveren en de vruchten van uw hart of verstand in één krimpen. U wenst dat het gordijn van de brede boekenkast u scheidt van dat ongelukkige voorwerp, van het voorwerp dat u driest in het aangezicht ziet en u kermend toekrijst:

‘Gelogen! dat de mens de meester der schepping zou zijn.

Er is geen vrije wil.

Er is geen recht in de wereld, noch een rechtvaardigheid die haar bestiert.

Er is...’

Maar wij grijpen het gordijn en schuiven haar voor de brede boekenkast, en tegelijk voor dit droeve tafereel.

Echter onze taak is daarmee niet tot een einde gebracht. Wij hebben nog twee taferelen.

Het eerste ziet u in een mooi helder licht; het tweede in het diepe zwart van de nacht, wanneer slechts één enkele ster door de voortgezweepten wolken breekt.

7

En hier is het eerste tafereel.

Kijk, in dat schitterende kunstlicht, lieflijk als het schijnsel van de maan, hel als de zon, blinkend als goud en zilver door elkaar gemengd, daar ziet u, middenin een lachend plantsoen, een jonge man; u herkent hem meteen; 't is de edelman, die studeert om later te waken voor de rechten van de mensheid; 't is Willem van Hogenstad.

Naast hem staat een teer maar aardig jochie, netjes en helder in de kleren, temidden van de rijkdom en pracht van een eerder niet gekende natuur.

Dat jongetje is het arme fabriekskind, het kind van Zwarte; het kind dat door de macht van het geld gered werd uit zijn ellendige staat, en opgevoed en onderwezen zal worden, om mens te zijn, w a a r a c h t i g mens!

't Is wel jammer dat dit licht zo spoedig voorbijgaat. Het mooie tafereel is verdwenen. Wij staan in het duister, in 't nachtelijk zwart. Hoort u daar ginds - dáár in die donkere hoek, dat klagende stemmetje wel. Het kermt om - water..... water! Ontelbare malen hoort u dat: Water! En dan, alsof het stemmetje moe wordt van steeds datzelfde woord, dan kreunt het: Dorst, dorst!

Ouders! hoort u uw kind dan niet. Moeder Zwarte, weet u 't niet dat uw arme Saartje, met brandende lippen en tong, naar een teugje water smacht, en te zwak is om 't zelf te pakken?

Maar de moeder, zij slaapt. En de vader, hij ronkt. Vóór hij naar bed ging heeft de beschonken man gezegd, dat hij die fratsen wel kende. En als ze te lui was voor haar werk, dan moest ze zich, net als Sander, ook maar door laten oprapen door zo'n rijke sinjeur. Dat zou hem nog beter uitkomen. En de moeder heeft gemeend dat het zo erg niet zou zijn, als ze maar eens goed warm

kon worden. En zij heeft het bibberende meisje met een rok, die ze voor het slapen gaan zelf had uitgetrokken, wat beter toegestopt.

Toen de moeder dat gedaan heeft, toen was het dat er een klein, een heel klein sterretje tussen de zwarte wolken doorblonk.

Maar nu, nu is 't weer nacht, pikduistere nacht. Want ook de stormwind heeft de gasvlam uitgedoofd, die er nog brandde, niet ver van Zwarte's woning.

En daar slapen de ouders, die, al was het alleen maar uit eigenbelang, zouden moeten waken bij het bed van hun doodzieke kind.

En dat kind, het kan niet meer zeggen dat ze dorst heeft; haar lippen zijn als verschroeid; haar mondje is vuur van binnen; in haar hoofdje bonst en giert en dreunt het. Dat doet de koorts, de hete verslindende koorts. Zo'n arm verzwakt schepseltje is niet in staat om die koorts te doorstaan.

En - niemand hoort haar telkens stiller en doffer gekreun.

En niemand ziet het klamme zweet daar parelen op het dof gezichtje; en niemand hoort - neen! niemand hoort, na zes lange uren strijd, dat laatste, dat allerlaatste zacht pijnlijke snikje. Het snikje dat klinkt als een dankbaar zoetvloeiend..... verlost!

En daar buiten, daar buldert de stormwind als met donderende weerklank:

Vermoord! vermoord!

Epiloog

V e r m o o r d ! V e r m o o r d ! buldert de wind. En ja, die arme fabriekskinderen, ze worden vermoord naar ziel en naar lichaam.

In een nieuwe vorm gaf ik u die oude, maar vreselijke waarheid. Slechts wat ik zelf gezien of gehoord, of ook van ooggetuigen heb vernomen, beschreef ik u in vluchtige trekken.

En dat mijn verhaal u niet heeft voldaan, dat u het 'niet mooi' hebt gevonden, zie, dat zou mij verheugen, als ik u maar getroffen heb; als u maar diep voelde, dat daar ginds medemenssen, zwakke kinderen, armoedig gekleed en ellendig gevoed, 13-14-15 uren per dag moeten werken, ja - soms nog bovendien de hele lange zaterdagnacht.

En een groot deel van die ongelukkige schepsels, ze zijn de kostwinners voor hun luie onbarmhartige ouders, ze zijn....

Maar ik heb het u al verteld, naar waarheid beschreven.

J.J. Cremer, 's Gravenhage, 23 Febr. 1863.

Kinderarbeid in Nederland

150 jaar geleden schreef J.J. Cremer dit verhaal dat bedoeld was als een aanklacht tegen kinderarbeid.

Op 7 maart 1863 droeg hij zijn aanklacht tegen kinderarbeid in de Leidse wolspinnerijen voor.

Nog datzelfde jaar werd het als boek uitgegeven onder de titel “Fabriekskinderen”, en nu, precies anderhalve eeuw later, als digitaal bulkboek.

Eeuwenlang was kinderarbeid, ook in Nederland, heel gewoon. Kinderen, ook de allerkleinsten, hielpen mee met de dagelijkse werkzaamheden. Op het platteland hielpen ze mee de oogst binnen te halen, in de stad hielpen ze hun ouders met hun broodwinning, bezorgden bestellingen, naaiden kleding of hielpen in de werkplaats of aan het weefgetouw.

Pas in de 19e eeuw, door de uitvinding van de stoommachine, werd kinderarbeid een groot probleem.

De stoommachine zorgde voor de opkomst van fabrieken met machines, overal in het land, en daardoor ook voor een nieuwe klasse werknemers, de arbeiders.

Voor de eigenaren van die fabrieken en voor hun geldschieters en bankiers betekende de stoommachine dat ze veel meer geld konden verdienen.

Voor de snel groeiende groep arbeiders werd het leven alleen maar zwaarder. Ze maakten lange dagen. Zo'n machine kon tenslotte dag en nacht door werken, die werd niet moe.

De arbeiders kregen ook weinig loon. Er werden in heel Europa

nieuwe fabrieken gebouwd, die met elkaar concurreerden. De machines waren overal even duur, dus de fabrikanten konden alleen goedkoper produceren dan de concurrenten door te bezuinigen op de loonkosten. De arbeiders verdienden daardoor veel te weinig om met het hele gezin van te leven. Daarom lieten ze hun vrouw en hun kinderen ook werken, ze moesten wel. Zeker toen in 1847 de aardappeloogst mislukte, waardoor de prijs van de resterende aardappels (verreweg het belangrijkste volksvoedsel) enorm steeg, werden veel kinderen door de honger naar de fabrieken gedreven.

Rond 1850 waren er in Nederland veel meer kinderen in de leeftijd van 6 tot 12 jaar die moesten werken, dan kinderen die naar school mochten.

De fabrikanten vonden het ook geen probleem om kinderen als werknemers te hebben. Kinderen waren minder opstandig dan volwassenen, ze waren gehoorzamer en ze klaagden minder snel over het werk.

Ook konden kinderen met hun kleine handen makkelijker tussen de machines, dan volwassenen met hun grotere handen. Maar het belangrijkste was, dat de kinderen goedkoper waren dan de volwassenen. Zo maakten de fabrikanten meer winst, als er meer kinderen werkten.

Het resultaat was dat rond het midden van de 19de eeuw steeds meer kinderen zware arbeid verrichtten en lange dagen maakten, soms wel 16 uur per dag. Ook werkten ze vaak met gevaarlijke machines zodat ongelukken geen zeldzaamheid waren.

De kinderen werkten vaak al vanaf hun vijfde of zesde jaar. De hele dag, ook op zaterdag.

In de fabrieken was het donker, de lucht was erg ongezond, het lawaai vaak oorverdovend en het werk was loodzwaar.

Bekend is het verhaal van de glasfabriek van Petrus Regout in Maastricht, waar de ovens dag en nacht brandden. De fabriek draaide met twee ploegen die elk twaalf uur moesten werken.

Kinderen van zes tot tien jaar oud liepen zo rond twaalf uur 's nachts halfslaperig over straat om aan hun werk te beginnen.

Regout vond dat niet zo'n probleem. Volgens hem konden de kinderen best wat slaap missen.

Pas in de tweede helft van de 19e eeuw kwam er langzaam een protest op gang tegen kinderarbeid.

Artsen en onderwijzers legden uit dat het werk ongezond was en dat kinderen thuis hoorden in de schoolbanken.

En zelfs sommige fabrieksdirecteuren begonnen in te zien dat ze kinderen beter pas in dienst konden nemen nadat die hun lagere school hadden afgemaakt. Kinderen van twaalf jaar en ouder die konden lezen en schrijven, waren immers beter inzetbaar in de fabriek.

De fabriekseigenaren kregen tegelijkertijd minder behoefte aan kinderhanden omdat steeds meer werk door machines werd overgenomen.

De conservatieve Nederlandse regering aarzelde lang om kinderarbeid te verbieden. Kinderarbeid was een zaak van de fabrieksdirecteuren, niet van de regering!

Wel benoemde de regering een inspecteur die verslag moest uitbrengen van kinderarbeid aan de stoommachines. Maar zijn advies om kinderarbeid te verbieden werd niet opgevolgd.

Daarom vroeg deze inspecteur aan de populaire schrijver Jacob Jan Cremer, zwager van een van zijn nichtjes, of hij hierover wilde schrijven. Na enige aarzeling was Cremer daartoe bereid. Hij bezocht de wolspinnerijen in Leiden, waar veel jonge kinderen werkten.

Getroffen door de vreselijke omstandigheden waarin deze kinderen moesten werken en leven, schreef hij “Fabriekskinderen”.

Mede door deze novelle kwam er eindelijk een wetsvoorstel tegen kinderarbeid, het zogenoemde “Kinderwetje van Van Houten”. Het werd ingediend door Samuel van Houten, lid van de Tweede Kamer (die toen 70 leden had).

Officieel is het een wet “*houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen*”.

De wet begint met: “Artikel 1: *Het is verboden kinderen beneden de 12 jaar in dienst te nemen of in dienst te hebben.*”

Op 19 september 1874 diende Van Houten zijn wetsvoorstel in. Het maakte grote indruk op de andere leden van de Tweede Kamer die over deze wet moesten stemmen. De stemming werd een groot succes: 64 stemden voor, 6 tegen. Daarmee was “Het kinderwetje van Van Houten” aangenomen.

Van toen af aan was kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen in Nederland door kinderen onder de twaalf jaar verboden.

Andere soorten arbeid voor kinderen, thuis of op het land, waren echter nog steeds toegestaan. Bovendien werd bijna niet gecontroleerd of de wet ook echt nageleefd werd. Daarom bleef de kinderarbeid in fabrieken toch nog jarenlang doorgaan.

Pas vanaf 1882 was er een Arbeidsinspectie die moest controleerden of de wet werd nageleefd. Een fabrikant die zich niet aan de wet hield, kon voortaan een boete krijgen of zelfs in de gevangenis komen.

Maar nog steeds waren andere vormen van kinderarbeid wel toegestaan. En nog steeds gingen veel kinderen daarom niet naar school. Daaraan kwam pas een eind in de 20e eeuw. In 1901 kwam de “leerplichtwet”.

Vanaf toen af aan moesten alle kinderen van 6 tot 12 jaar naar school, het was verplicht. In 1969 werd de tijd dat je op school moest zitten verlengd naar 9 jaar. In 1975 is dat 10 jaar geworden, dus elk kind tot 16 jaar moet nu in Nederland onderwijs volgen.

Dit boek, “Fabriekskinderen”, heeft daarmee in Nederland zijn doel bereikt.

Maar in veel landen, bijvoorbeeld China, India en Bangladesh, komt kinderarbeid nog steeds voor.

Veel van wat we hier kopen, is daar door kinderen gemaakt: van t-shirts en jeans tot mobiele telefoons.

In die landen is kinderarbeid ook wettelijk verboden (in

India al sinds 1947), maar daar wordt de wet, net als eerder in Nederland, niet echt nageleefd, en worden de controleurs gewoon omgekocht.

Er zijn op dit moment ongeveer 218 miljoen kinderearbeiders over de hele wereld. Veel daarvan onder even slechte omstandigheden als de kinderen in dit bulkboek.

En elk jaar sterven er opnieuw zo'n 22.000 'Saartjes', door het gevaarlijke werk en de slechte omstandigheden.

Theo Knippenberg, 2020.